

УДК 930.1:303.446.4

Галина Михайленко

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПРАВОСЛАВ'Я О. ЛОТОЦЬКОГО У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ПРОЦЕСУ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Питання релігії, розвитку церковного устрою, відмінностей між церквами різних конфесій були і залишаються сферою зацікавлень дослідників різних напрямів: релігієзнавців, культурологів, філософів. Звичайно, історики також не залишаються осторонь. На початок ХХ ст. в українській історичній науці тема становлення та розвитку православної Церкви на теренах України вже мала певну історіографічну традицію. Однак, не всі аспекти отримували висвітлення у працях дослідників української історії. Перевага надавалася моментам, пов'язаним зі становленням християнства, умовам розвитку православної Церкви у литовсько-польську добу, боротьбі козаків за православну віру. Питання ж внутрішнього устрою православної Церкви менше цікавило українських науковців, залишалось малодослідженим.

Серед українських істориків першої половини ХХ ст. тема історії еволюції церковного устрою в православ'ї не набула широкого висвітлення. Лише окремі дослідники присвячували свої студії церковній історії. Серед них слід відмітити постать Олександра Лотоцького (1870–1939 рр.), який в українських емігрантських колах у 20–30-х рр. ХХ ст. вважався одним з провідних учених у галузі історії Церкви, церковного права. Саме в емігрантську добу свого життя науковець наблизився до когорти істориків «першого плану». Однак, у нарисах українських, польських дослідників 80-90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. О. Лотоцький презентується переважно як громадський та політичний діяч, організатор української історичної науки в Польщі в міжвоєнний період. Наукова діяльність О. Лотоцького, зокрема його візія теорії та історії православ'я, потребує подальшого висвітлення.

Визнані на сьогоднішній день провідні українські вчені зверталися у своїх роботах до питань поширення християнства та розвитку православної Церкви на теренах України. Так, В.Б. Антонович у праці «Що принесла Україні унія. Стан Української православної церкви від половини XVII до кінця XVIII ст.» приділяв увагу наслідкам укладання релігійної унії у XVI ст. Досить епізодично висвітлює історію Церкви на теренах України О. Єфименко у роботі «История украинского народа». Коротко авторка зазначає про хрещення Русі, відмічає вплив Люблінської та Берестейської уній на життя православних, висвітлює діяльність братств.

Автор монументальної праці «Історія України-Руси» не міг обійти своєю увагою питання релігійного та церковного характеру в історії українських земель. Слід відмітити, що ці теми стали традиційними в історичних студіях М. Грушевського: статті у Записках Наукового Товариства ім. Т. Шевченка,

Літературно-науковому віснику; роботи «З історії релігійної думки на Україні» та «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці». Звичайно, у багатотомній «Історії України-Руси» окремі розділи присвячені релігійно-церковним питанням.

Головними аспектами церковної історії, на яких зупиняється І. Крип'якевич у монографії «Історія України», стали прийняття християнства та релігійно-церковні відносини XVI–XVII ст.

В. Липинський у своїй праці «Релігія і Церква в історії України» сам зазначає, що говорить на цю тему з погляду політичного. Тому і основні акценти у роботі робляться на відносинах Церкви і держави, на наявності відмінностей між російським та українським православ'ям, на наслідках церковної унії.

Церковна історія України XIII–XVII ст. знайшла відображення і в дослідженні Д. Дорошенка «Нарис історії України». Крім того, праця «Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу» присвячена визначенню тієї ролі, що відігравало православ'я в житті українського народу. Окрему увагу звертає Д. Дорошенко на боротьбу за проголошення автокефалії у ході революційних подій початку XX ст. та на ту роль, яку відігравав у цих подіях О. Лотоцький.

Слід також відмітити і студії з церковної історії І. Огієнка. Поширення православ'я на українських землях, вплив української культури, в тому числі і релігійний, на російську культуру – аспекти багатьох публікацій дяча. Окремо слід відзначити працю «Українська церква». Спрямування тематики розділів цієї монографії у загальних рисах має багато схожого з дослідженням О. Лотоцького: хрещення Русі, Українська православна церква в литовсько-польську добу, реформаційні впливи на Україну, приєднання Української церкви до московської, обмеження прав Української церкви, її вплив на Церкву російську. Якщо виділяти головні тематичні відмінності, то у студіях О. Лотоцького більше уваги приділено періоду XIII–XV ст. і процесу відділення Московської церкви від Київської, процесам русифікації Української церкви у XIX ст., спробам добитися визнання незалежності Української церкви на початку XX ст. Слід відмітити, що обидва автора презентують історію Церкви на Русі як історію Української церкви, Русь – як Україну, русичів – як українців. Проте, у дослідників значно відрізняється характер викладу матеріалу. Праця І. Огієнка має більш літературний, культурологічний характер, він не подає загального контексту розвитку інших православних церков. Монографія О. Лотоцького «Автокефалія» має більш чіткий науковий виклад, історія Української православної церкви подається у контексті розвитку Церкви на теренах Росії та становлення православних церков в інших державах. Крім того, дослідження О. Лотоцького доповнені студіями, що присвячені засадам автокефалії, історії церковного права.

Більш широко висвітлено на початок XX ст. тему православного церковного устрою та церковного права було в російській історіографії. Питання засад православної церкви, основ соборності висвітлювалося

російськими дослідниками І. Бердниковим, М. Суворовим, А. Павловим. Склад, особливості проведення соборів, прийняття соборних постанов – ці аспекти розглядалися М. Заозерським, Є. Голубинським, Ф. Міщенко.

Слід відзначити, що погляди О. Лотоцького досить часто не збігалися з думками російських дослідників. Особливо, коли мова йшла про питання соборності в православній Церкві, про значення та правомірність постанов окремих соборів, про взаємовідносини між Українською та Російською церквами. Насамперед, це було зумовлено тим, що вихідним завданням при написанні О. Лотоцьким своїх праць було визначення відмінності в умовах розвитку Української та Російської церков і, відповідно, підтвердження права Української православної церкви на автокефалію.

Першим етапом на шляху до доведення О. Лотоцьким прав Української православної церкви на самостійний розвиток став аналіз засад автокефалії, церковного устрою. Надалі це дало можливість відмічати їх наявність чи відсутність в устрої православних церков. Другий етап – це висвітлення становлення та розвитку православних церков, наприклад, Болгарської, Румунської, Сербської, щоб на їх прикладі отримати підтвердження того, що Українська церква має не менше прав на автокефалію, ніж інші православні церкви. Робота на кафедрі Історії Православних слов'янських та Румунської церков Варшавського університету сприяла дослідженню цих тем, адже вчений викладав курси з історії православних слов'янських церков, Румунської церкви, історії православної Церкви в Польщі [6–14]. Результатом цих наукових студій з історії Церкви стала двотомна праця «Автокефалія», що була надрукована у Варшаві 1935 та 1938 рр. [1; 2].

Основні положення, виділені О. Лотоцьким при висвітленні основ православного церковного устрою, – це питання єдності православної Церкви та соборності. Православна церква визначалася ним як формально розділена на окремі місцеві церкви. Вони визнають єдиним спільним головою Христа, і це об'єднує національні громади в єдину православну церкву [5, с.2-4]. Відповідаючи на питання, чи не суперечить факт існування окремих місцевих церков основній zasadі єдності Церкви, О. Лотоцький відзначав, що для православ'я – це необхідна риса церковного устрою, адже її єдність базується на внутрішніх чинниках, тобто ідеологічних засадах церковного вчення. За умови, що місцеві національні церкви не порушують канонічних засад церковного устрою (не вводять нові положення до символу віри, не порушують духовний зв'язок з іншими церквами), за ними визнається право на автокефалію. Головний висновок, що робить О. Лотоцький при розгляді цього питання, це те, що кожен народ має право на свою національну Церкву, скільки народів – стільки може бути і автокефальних церков [3].

О. Лотоцький визначає поняття «автокефалія» як право незалежності у церковних справах. Початок формування автокефального устрою пов'язує він в першу чергу з етнічними особливостями народів, серед яких поширювалося християнство [2, с. 6]. Учений прагне довести, що врахування національних особливостей у православ'ї – це природний і найкращий спосіб

поширення релігійних засад. Набуття Церквою національних елементів створює підстави для автокефального устрою.

Досить детально розглядав науковець поняття «соборності» у контексті устрою православних церков. Рефлексія вченого спрямовувалася на кілька аспектів цього питання: визначення самого терміну, основні форми прояву соборної засади (діяльність соборів, братств, церковної громади) та її історичний розвиток. Для О. Лотоцького соборність – це єдність усіх членів Церкви і їх спільна участь у церковному житті [4]. У розумінні соборності в православ'ї він керується тезою, що православна Церква – це поєднання трьох елементів: єпископату, священників та мирян. Історик сам відмічав авторів, які не погоджувалися з його трактуванням соборності у православній Церкві. Метою опонентів (М. Суворов, І. Бердников), на думку О. Лотоцького, є заперечення рівноправної участі всіх членів Церкви у прийнятті соборних рішень [1, с.19-25].

Надаючи першорядного значення засаді соборності, вважаючи, що вона є основою діяльності саме православної Церкви, О. Лотоцький відмічає, що найбільший прояв за весь час існування християнства вона отримала в Українській церкві [1, с.38].

На основі аналізу ступеня прояву засади соборності, дослідник виділяє і основні етапи її історичного розвитку. Перший етап – це апостольська доба, під час якої влада Церкви трактується вченим як відкрита, публічна і, найголовніше, така, що підтримує найтісніший зв'язок з громадою. Час після діяння апостолів до вселенських соборів О. Лотоцький розглядає як період, коли закладені у попередній час традиції дотримувалися найбільш повно. З IV ст. – третій період – відбувається зменшення ролі громади у церковному житті одночасно зі збільшенням повноважень глави держави у сфері церковного управління. Четвертий етап розвитку соборної засади в православній Церкві пов'язується дослідником вже з її проявленням в Московській державі, де поступово централізація державної та церковної влади паралізувала розвиток громадянського життя, участь мирян у житті Церкви [1, с.77-83].

Спираючись на проаналізовані прояви соборної засади в православній Церкві, періоди її розвитку, О. Лотоцький робить висновок, що ця традиція ніколи не переривалася, хоча і були періоди зменшення її ролі в церковному житті. Соборність – головна підстава устрою православної Церкви, в тому числі, і підстава виникнення та існування автокефальних церков [1, с.87].

Тож, перш ніж говорити власне про засади автокефальності, О. Лотоцький проаналізував засади церковного устрою (єдність християнської церкви, соборність) та можливість їх еволюції. Спираючись на зроблені висновки, він обґрунтовує природність та доцільність автокефалії для православної Церкви. І надалі переходить до висвітленні церковно-правових та державно-правових основ автокефального устрою.

Вихідним є твердження, що автокефалія – це перша форма церковного устрою. Підстави її він вбачає ще в апостольських правилах.

Першопочатковою основою церковного поділу вважає дослідник етнічну ознаку. Але з посиленням соціальних, громадських, політичних впливів на Церкву її поступово замінює державно-адміністративна: з'являються митрополії, патріархати. Можливість виникнення нових автокефальних церков історик пов'язує також з 17 правилом IV Вселенського собору: «розподіл церковних парафій нехай послідує за цивільним та земським порядком». Тобто, так як справа автокефалії відноситься до сфери зовнішнього устрою Церкви, то вона поступово набуває все більш тісного зв'язку з політичним поділом територій, з виникненням незалежних держав. Навіть визнання церковного новотвору за словами О. Лотоцького відбувається на зразок проголошення нової держави: кожне нове державне утворення, якщо не загрожує мирному розвитку інших держав, має право на існування, навіть якщо не отримано дипломатичного підтвердження від усіх країн. Необов'язковість загального визнання вчений пояснює тим, що важко очікувати добровільного признання однієї Церквою іншої, що від неї відділяється, так само, як визнання нової держави з боку колишньої метрополії. Проте, всі факти тривалого невизнання нових автокефальних церков науковець виводить не з норм церковного права, а навпаки, з їх порушення, що зумовлено політичними мотивами [1, с.123-143].

Таким чином, головні висновки з приводу основ автокефального устрою у розумінні О. Лотоцького можна звести до таких тез:

- всі представники церковної ієрархії в православній Церкві рівні між собою;
- митрополит, патріарх чи інший голова Церкви – лише перший серед рівних;
- соборна засада православної Церкви – головна її відмінність від інших конфесій у християнстві;
- необхідність існування автокефальних церков у православ'ї доводиться не лише церковним правом, а практикою та традицією;
- вища влада у православній Церкві – це рішення усіх автокефальних церков, що входять до її складу;
- права окремих церков на проголошення незалежності, такі ж самі, як і права народів на створення власної держави;
- найперша умова незалежності місцевої Церкви – незалежність її ієрархії від іншої Церкви;
- незалежна Церква має право на національні особливості церковного законодавства.

Виходячи з проаналізованих аспектів устрою православної Церкви та основ автокефальності, О. Лотоцький подає Конституцію православного устрою та Статут автокефальних церков [1; с.153-188, 189-200].

Треба наголосити, що у О. Лотоцького церковно-правові та державно-правові основи проголошення автокефалії дуже щільно переплітаються. Участь державної влади в адміністративних змінах церковного устрою він розглядає як історичну традицію, а державну владу – фактично як джерело автокефальності для нових церков. Головний висновок – державна незалежність автоматично веде до незалежності церковної. Ці

тези щодо зв'язку політичного та церковного устроїв народів дослідник доповнює висвітленням історичного розвитку православних автокефальних церков. На їх прикладі він прагне показати правильність своїх висновків та довести, що доля Української церкви має досить багато схожих рис з ними, і тому вона також має не лише правові, а й історичні підстави на незалежність.

Науковець розглядає як історію найдавніших автокефальних церков, що виникли з часів поширення християнства і існують по сьогоднішній день, так і тих, що з'явилися тільки у ХХ ст. Зокрема, подається історія виникнення та розвитку таких церков та митрополій: Кіпрської церкви, церкви Першої Юстиніани, Синайської церкви, Грузинської церкви, Ново-грецької церкви, Болгарської церкви, Охридської архієпископії, Сербської церкви, Карловацької митрополії, Чорногорської митрополії, автономної Церкви Босній та Герцеговини, Румунської церкви, митрополії Сібірської, Буковинської митрополії, Албанської церкви, Естонської, Латвійської, Литовської, Фінської церков, православної Церкви в Чехословаччині і, звичайно, Російської та Української церков [2].

Слід відмітити, що детальність висвітлення історичного розвитку цих церков дуже відрізняється. Частково, можливо, це було зумовлено різним обсягом джерел з історії Церкви того чи іншого регіону. Проте, скоріше за все, визначалося тими завданнями, які ставилися дослідником при написанні робіт, пов'язаних з питанням автокефалії. Як вже зазначалося, головна мета – доведення права Української церкви на автокефалію. Тому, у більшій мірі увагу О. Лотоцького привертала історія тих церков, які, на його думку, мали багато спільних рис з історією Української церкви. У першу чергу, це Болгарська та Сербська церкви. Окрім цього, дослідник не міг обійти своєю увагою і детально не дослідити історію становлення Російської церкви, складовою частиною якої тривалий час була Церква українська.

Історія Болгарської та Сербської церков подається не тільки як боротьба за автокефалію, а й як постійне балансування між християнством східного та західного зразків. А ідея розвитку культури, у тому числі й Церкви, між Сходом і Заходом досить активно розвивається О. Лотоцьким і по відношенню до Української церкви.

Причини прийняття християнства дослідник вбачає у державно-політичних мотивах. Зокрема, щодо Болгарії він проводить постійні паралелі з Київською державою. Адже болгари стали супротивниками для Візантії, а заради закріплення своїх позицій на міжнародній арені необхідно було зблизитися з європейськими державами і в релігійному відношенні, щоб країну сприймали як рівноправного партнера. Потреби державного розвитку визначаються як вирішальні як для болгарського, так і для руського народів. Поширенню християнства сприяло багато чинників: захоплення полонених під час військових сутичок, торговельні відносини, культурні впливи. Обрання християнства саме східного зразка пояснюється вченим знову ж таки політичними мотивами: від ослабленої у IX ст. Візантії було менше загрози для втрати державної

незалежності. Історик виділяє такі наслідки хрещення Болгарії за східним зразком: посилення єдності болгарської держави, збільшення авторитету правителя, розвиток культури. Проте, зміни зовнішньополітичної ситуації, замаху Візантії на болгарську незалежність змушували правителів звертатися час від часу до Заходу, розглядаючи альтернативу переходу під юрисдикцію Римського Папи [2, с.53-72].

Подібні балансування між Сходом і Заходом характерні були і для Сербії. Проте вона була більш політично роз'єднаною, слабшою за Болгарію, тому спроби церковників із заходу залучити сербів на свій бік були більш активними. Дослідник відмічає взаємовплив політичного та релігійного чинників: політична роз'єднаність заважала швидкому поширенню та зміцненню християнства східного зразка, а релігійні розбіжності заважали політичному об'єднанню [2, с.147-148].

Значну роль як в історії становлення Церкви на Русі, так і в інших державах, зокрема, в Болгарії та Сербії, надає О. Лотоцький державним керівникам. Якщо на Русі – це князі Володимир та Ярослав, в болгарській історії – Борис та Симеон, у Сербії – Стефан I Немані [2, с.148-149]. Прагнення до націоналізації Церкви, що проявлялися у слов'янських державах, на думку історика, були зумовлені вже сформованими на той час уявленнями, що незалежність держави не могла бути повною, якщо місцева Церква була підпорядкована церковним ієрархам іншої держави.

У викладених О. Лотоцьким дослідженнях становлення та розвитку автокефальних церков прослідковується наявність спільної риси для всіх держав: церковна незалежність завжди знаходилася під впливом політичного розвитку країни. Чим більш міцною виявлялася в певний історичний період держава, тим ширшою ставала її незалежність в церковній сфері. Державний занепад, втрата самостійності вели або до постійного балансування між Константинополем та Римом, або ж до зменшення чи повної втрати церковної незалежності.

Аналіз становлення та розвитку православних церков, викладені О. Лотоцьким, призводять до таких висновків:

- обрання віри, як правило, зумовлюється держано-політичними потребами;
- здобуття державної незалежності веде до проголошення церковної незалежності, тоді як втрата державності призводить до скасування автокефалії;
- повна державна незалежність неможлива, якщо Церква підпорядкована церковним ієрархам іншої країни;
- навіть після тривалого періоду перебування у підпорядкуванні іншої держави національна Церква може розраховувати на відновлення автокефального статусу;
- Церква-митрополія, як правило, не погоджується одразу і добровільно на надання автокефалії Церкві, що входить до її складу;

- новопроголошені або відновлені автокефальні церкви можуть існувати без визнання колишньої церкви-митрополії.

Таким чином, наприкінці XIX – протягом першої третини XX ст. зростає інтерес українських науковців до розвитку Української православної церкви. Висвітлюючи історію українських земель, М. Грушевський, І. Крип'якевич, Д. Дорошенко та інші звертаються до церковного аспекту української історії. Проте, більшість українських істориків початку XX ст. не досліджували детально питання теорії православ'я, розвитку православних церков на теренах Болгарії, Румунії, Сербії та інших європейських країн. Історія православної Церкви в Україні висвітлювалася ними у контексті політичного чи культурного розвитку українських земель. О. Лотоцький визначив мету своїх історичних студій як доведення історичного права Української православної церкви на автокефалію. Необхідність теоретичного обґрунтування та доведення історичної правомірності автокефалії Української православної церкви вимагали дослідження загальних засад церковного устрою, історії розвитку інших православних церков. Отже, у концепції О. Лотоцького історія Української православної церкви подається у загальному контексті розвитку православ'я, що стало новим напрямком дослідження історії Церкви в українській науці.

Джерела та література

1. Лотоцький О. Автокефалія / Українська Православна Церква Київського патріархату – Т.1: Засади Автокефалії. – К., 1998. – 395 с.
2. Лотоцький О. Автокефалія / Українська Православна Церква Київського патріархату – Т.2.: Нарис історії Автокефальних церков. – К., 1998. – 354 с.
3. Лотоцький О. Автокефалія Української Православної Церкви і єдність християнської церкви // 50-річчя відродження Української Автокефальної Православної Церкви. 1921–1971. – Баунд-Брук, 1971. – С. 43-47.
4. Лотоцький О. Церковна соборність. – Луцьк. – 1932. – 32 с.
5. Лотоцький О. Церковно-правні основи автокефалії. – Варшава: Друкарня Синодальна, 1931. – 16 с.
6. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1930–1931. – Warszawa, 1930. – 174 s.
7. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1931–1932. – Warszawa, 1931. – 176 s.
8. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1932–1933. – Warszawa, 1932. – 106 s.
9. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1933–1934. – Warszawa, 1933. – 84 s.
10. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1934–1935. – Warszawa, 1934. – 82 s.
11. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1935–1936. – Warszawa, 1935. – 90 s.
12. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1936–1937. – Warszawa, 1936. – 100 s.
13. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1937–1938. – Warszawa, 1937. – 116 s.
14. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1938–1939. – Warszawa, 1938. – 118 s.

Summary

The article is dedicated to the analysis of the views of O. Lototsky concerning the foundations of orthodox system, history of formation and development of orthodoxy churches in Bulgaria, Serbia and so on. Works of O. Lototsky in the context of Ukrainian historiographical process of the first third of the twentieth century.